

О. АПАНОВИЧ ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРОЖЖЯ. ДО 95-х РОКОВИН ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

Кривоший О. П., канд. іст. наук, директор інформаційно-аналітичної агенції Krialle

У літературі, присвяченій вивченню життя і діяльності Олени Апанович¹, істориню характеризують як відомого на цілий світ козакознавця, залишаючи без уваги зроблене нею в галузі історії жінок козацького Запорозжя.

Феміноорієнтований науково-творчий доробок О. М. Апанович нараховує вісім публікацій, присвячених становищу жінки в ранньомодерному українському соціумі. Дві авторські роботи дослідниці «Вишневецька Раїна» (1959) [1, С. 112] та «Роксолана» (1963) [2, С. 403] і два інтерв'ю історика науково-популярного характеру «Мальви за порогами» (1989) [3, С. 10–11] та «Мадонни землі козацької» (1989) [4, С. 4–5] своєю метою переважно визначають вивчення жіночої складової в контексті історичних, культурних, історично-правових, політично-економічних процесів та суспільних відносин і їх з упевненістю можна віднести до історії жінок ранньомодерної України. У чотирьох інших авторських роботах інтерес дослідниці був спрямований на вивчення психології та повсякденно- побутових реалій жінок у контексті воєн, революцій та збройних локальних конфліктів, які вело запорозьке та українське козацтво в XVI–XVIII ст. [5, С. 11–13, 28–31, 14–15; 6, С. 2, 4; 7, С. 25–68; 8, С. 54–58].

Розгляд цих публікацій під кутом зору присутності в культурному просторі Запорозжя досвіду участі пересічних жінок у війнах та збройних локальних конфліктах відкриває цілу недосліджену «планету» під назвою «Історія жінок козацького Запорозжя»² в її теоретичному розмаїтті та соціокультурних практиках. Зрозуміло, що запропонована назва певною мірою умовна і є зручним маркуванням, яке дозволяє розмежовувати сутності. Проте запровадження цього терміну дає змогу «бачити» в культурному просторі Запорозжя «сліди» жінок та виокремлювати досвід їхньої участі в буденних

■ Олена Михайлівна Апанович

¹ У науковому доробку О. М. Апанович понад 150 публікацій, переважна більшість з яких присвячена історії запорозького та українського козацтва. Це монографії, наукові розвідки, рецензії, відгуки, науково-популярні статті та інтерв'ю. Див.: Олена Михайлівна Апанович: бібліографічний покажчик (до 75-річчя від дня народж. і 50-річчя наук. діяльності) / НАН України. ННБУ ім. В. І. Вернадського. Ін-т рукопису. Ін-т української археографії; упоряд. С. Даневич — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1994. — 52 с.; Берегиня козацької історії (бібліографічний покажчик творців О. М. Апанович) / упор. В. Шевченко. — Запоріжжя, 1996. — 40 с.; Олена Михайлівна Апанович: бібліографічний покажчик (До 80-річчя від дня народження і 55-річчя наукової діяльності) / НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису, Ін-т Історії України; упоряд С. Даневич. — К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. — 79 с.: портр.

² Термін «Історія жінок козацького Запорозжя» використовується нами для характеристики напрямку історичного знання, об'єктом дослідження якого виступають жінки в історії Запорозжя — історико-географічної області на Півдні України, їхнє правове становище, функціональні ролі, місце в суспільному житті та творенні національно-культурного простору. Див.: Кривоший О. П. Висвітлення історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України у працях Наталії Мірзи-Авакянц / О. Кривоший // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. — Вип. 27. — С. 60.

практиках запорозького козацького соціуму. Підкреслимо, що проблема присутності «слідів» фронтової повсякденності жінок у традиціях запорозького козацького соціуму сама по собі значно важливіша, аніж це видається на перший погляд. Бо вироблена соціумом традиція зазвичай є беззаперечною можливістю входження індивіда, мікрогрупи чи соціального прошарку в історію. Через традицію (*її наявність*) можна вписатися в конкретний історичний період, знайти своє місце, а значить і легітимізуватися [9, С. 22].

У традиційній українській історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст., складеній як один із виявів національної ідентифікації в умовах імперської реальності — і російської, і австрійської — історико-фемінологічні студії, спрямовані на висвітлення побуту та повсякденного життя жінок ранньомодерної України, заявили про себе як про перехрестя різних наукових течій. Відповідно до цього у вітчизняному нарративі виокремилася щонайменше два історико-фемінологічні дискурси, пов'язані з присутністю

«жіночого» в культурному просторі козацького Запорозжя.

Перший вітчизняний історико-фемінологічний дискурс вибудовував парадигму історії жінок козацького Запорозжя, послуговуючись нав'язаним тогочасному українському соціуму типом світосприйняття (*конструкт «ненаціональної пам'яті»*) [10, С. 24]. Він був представлений науково-творчим доробком Аполлона Скальковського, П. Куліша та Дмитра Яворницького, які сформулювали концепцію, згідно з якою, постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як небажана, а то й меншовартісна [10, С. 24].

Другий історико-фемінологічний дискурс ґрунтувався на суто національних культурних цінностях. Він був представлений науково-творчим доробком М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле та О. Левицького. Ця група науковців була переконана, що життєвий простір жінки в «окраїнних» пограничних землях був тісно пов'язаний з військовістю та повсякденними воєнними практиками козаків-запорозжців.

У 20-х — першій половині 60-х років ХХ ст. вітчизняні історики радянської України означену проблематику розглядали під кутом сформульованих А. Скальковським, П. Кулішем та Д. Яворницьким історіографічних штампів про зневажливе ставлення козаків до жінок та існування за дніпровими порогами «суто патріархатної республіки».

Відтак на маргінес історіографічних досліджень було витіснено комплекс проблем, пов'язаних із гендерною історією та історією повсякденного життя жінок козацького Запорожжя.

Лише в другій половині 60-х років ХХ ст. критичне осмислення масиву історичних джерел, який постійно збільшувався упродовж другої половини ХІХ — першої половини ХХ ст., дало можливість О. Апанович відновити перервану традицію осмислення повсякденної історії жінок козацького Запорожжя. 1965 року в трьох номерах журналу «Наука і життя» світ побачила феміноорієнтована розвідка вченої «Маруся Богуславка — історична постать?» [5, С. 11–13, 28–31, 14–15]. У цій публікації дослідниця вперше в центр уваги поставила невольницький аспект теми «Жінка і запорозьке козацтво» [5, С. 12–13].

① *Звернувшись до проблеми жінок-полонянок, дослідниця виокремила і сформувала на її тлі новий для вітчизняної соціокультурної традиції образ жінки — «полонянки-патріотки», уособленням якого стала Маруся Богуславка. Цей образ на тлі сталінсько-брежнєвського трактування полонеників як зрадників Батьківщини різко контрастував з уявленнями українських радянських гуманітаріїв про образ жінки-героїні.*

Будучи переконаною в тому, що духовною основою переважної більшості стратегій виживання жінок ранньомодерної України була «незгасима любов до рідної землі», О. Апанович довела, що невідомі автори «Думи про Марусю Богуславку» не в спрощеній обстановці, а в складній психологічній і драматичній життєвій ситуації «показали патріотизм української жінки-полонянки» [7, С. 65].

Справа в тому, що в «архівних фондах Москви, Києва, Ленінграда, Львова, — писала дослідниця, — зберігається значна кількість письмових джерел про долі бранців та бранок. «За своєю формою це найрізноманітніші

документи. Оскільки питання про невольників, їхні розшуки, викуп, визволення, обмін та ін. було важливим життєвим питанням у відносинах Росії, України з Кримом і Туреччиною протягом століть...» [5, С. 13]. Олена Михайлівна Апанович чи не вперше наголосила на тому, що в розшуках, викупах, визволенні та обміні жінок-полонянок з України і Московського царства брало участь запорозьке козацтво. «Важливу роль під час обміну полонених, — підкреслювала дослідниця, — відігравала Запорозька Січ. Розташована по сусідству з татарськими кочовищами, Січ мала широкі зв'язки з Кримом і була добре обізнана з умовами й обставинами, за яких звичайно проходив у татар обмін і викуп полонеників...» [5, С. 30]. За словами історика, «...на Запоріжжі завжди була в резерві для обміну й викупу певна кількість турецьких і татарських полонеників...» [5, С. 30]. У своїй пізнішій роботі «Розповіді про запорозьких козаків» (1991) О. М. Апанович пояснила причину такої своєї підвищеної уваги до невольницьких справ Запорозької Січі. «Річ у тім, — писала дослідниця, що українські жінки-невільниці діставали визволення тільки з рук козаків під час походів і зрідка — в результаті викупу...» [7, С. 63].

① *Олена Апанович не підтримувала панівну в імперській та українській радянській історіографії концепцію про те, що постать жінки в межах Вольностей Війська Запорозького Низового розглядалась козацтвом як небажана і меншовартісна.*

Дискурс фронтової повсякденності ординарних жінок козацького Запорожжя, а невольницькі справи (захоплення жінок в полон, розшуки жінками полонеників, перебування жінок у полоні) ми відносимо до фронтової повсякденності, в науковому доробку Олени Михайлівни Апанович не обмежується згаданою вище розвідкою. У березні 1969 року в газеті «Літературна Україна» була надрукована стаття Олени Апанович і Олени Компан «Сучасниці дівчини з легенди» [6, С. 2, 4]. У канву історії України ранньомодерної доби та історії запорозького козацтва дослідниці включили розповідь про фронтову повсякденність ординарних українських жінок, які разом з козаками-запорожцями і донськими козаками брали участь у захопленні та героїчній обороні фортеці

Азов (1637–1642 рр.) — славнозвісному Азовському сидінні. Дослідниці стверджували, що в рядах захисників фортеці стійко билися як чоловіки (запорозькі і донські козаки), так і жінки [6, С. 4].

① *«Козацькі жінки брали до рук шаблі, коли падали біля фортечних гармат чоловіки. Жінки не боялися ворожих куль, палаючих отруєних стріл. Кольорові та білі хустки мигтіли по території фортеці. А вночі відчайдушні російські та українські козачки (курсив мій — О. К.) оплакували загиблих воїнів, щиро віддаючись скорботі...» [6, С. 4].*

В умовах панування компартійної ідеології Олена Апанович і Олена Компан продовжили розробку започаткованої в кінці XIX — на початку XX ст. М. Костомаровим, І. Новицьким, В. Антоновичем, Й. Ролле та Н. Мірзою-Авакянц теми воєнної активності жінок ранньомодерної України. «У роки борні за народну волю, — зауважують у своїй публікації дослідниці, — до лав повстанців поруч із чоловіками ставали жінки й підлітки. На початку 1654 р. під час оборони міста-фортеці Буші дружина сотника Зависного Олена вбила зрадника чоловіка, а сама, підпаливши пороховий льох, загинула разом із чималою групою ворогів [6, С. 4]». Далі науковці наводять маловідомий факт з історії фронтової повсякденності жінок Слобідської України 1667–71 років. «Першим на Слобідській Україні підтримало повстання селян під керівництвом Степана Разіна населення міста Острогозька, очолюване козацьким полковником Іваном Дзиковським. «Душею повстання, — пишуть О. Апанович і О. Компан — від самого початку стала дружина острогозького полковника — мужня Явдоха Дзиковська. Після страти Івана Дзиковського та його соратників за указом царя було скарано на смерть і героїчну козачку Явдоху...». 22 жовтня царський воевода Ромадановський розпорядився зібрати населення міста Острогозька і «Івашкову жену Дзиковського. Сказав ей ту ее вину, при всех гродских людях, казнить смертию и отсець голову...» [6, С. 4]. Стає очевидним, що історики зуміли не лише «побачити» фронтову повсякденність ординарних жінок України XVI–XVII ст., але й представити жінку-козачку учасницею історичного процесу. У літературі загалом немає чіткої дефініції поняття

козачка (жінка-козачка). Спираючись на свідчення письмових документів та усних історичних джерел, спробуємо дати таке його визначення: архетипний образ зазвичай належної до козацького стану жінки, яка має сильний характер і займається типowo «чоловічою» справою — війною, політикою (відповідного рівня), торгівлею або ремеслом. Поряд із наведеним у літературі функціонує ще одне розуміння цього терміну, пов'язане зі шлюбно-сімейною характеристикою. Козачка — жінка, чоловік якої перебував на службі в козацькому (в XVI — першій половині XVII ст. в реєстровому) війську.

Проте новаторські, національно орієнтовані погляди О. Апанович не вкладалися в прокрустове ложе компартійної ідеології. 1972 року дослідницю було звільнено з роботи в Інституті історії. Лише в кінці 1991 року Олена Михайлівна змогла повернутися до розгляду проблематики, пов'язаної з невольництвом ординарних жінок ранньомодерної України. «Оскільки питання про невольників, їхні розшуки, викуп, визволення, обмін тощо було важливим життєвим питанням у відносинах Московського царства і України з Кримом і Туреччиною протягом століть, воно мало велику питому вагу в дипломатичному листуванні цих країн, здійснюваному через московських, кримських і турецьких послів», — наголосила дослідниця. Збереглися списки викуплених бранців, акти обміну полоненими, щоденники учасників розміну полоненими і «распросные речи» самих невольників, протоколи їхніх опитів, записані послами безпосередньо в Криму або зафіксовані після повернення полонених на батьківщину в Києві та інших містах України, а також у Москві і на Запорозжжі». Стає очевидним, що О. Апанович під час розгляду цієї проблематики найбільше уваги звертала на «малодосліджені» масиви письмових джерел, у яких була зафіксована і збережена інформація про повсякденне життя жінок-полонянок з України. «Дуже незначна частина невольників приймала мусульманство, — підкреслювала дослідниця, — більшість невольників зберігала вірність своїй релігії, що тоді було рівноцінно збереженню національної гідності» [7, С. 37]. Українських жінок забирали в полон не менше, ніж чоловіків, становище їх не було легшим, доля ж — трагічніша, — наголошувала О. Апанович. На невольниць чекала тяжка, виснажлива праця в маєтках феодалів,

а наймолодші і найкрасивіші з них потрапляли до гаремів. Жінки-невільниці з України й Росії були розсіяні по всіх тодішніх володіннях султанської Туреччини і Кримського ханства, навіть у далекому Єгипті [7, С. 63]. Одна з таких полонянок, «ставши дружиною паші, протягом усього життя зберігала пам'ять про свою батьківщину» [7, С. 64]. Позбавлена найменшої можливості повернутись додому, вона вирішила, що, принаймні, її син мусить жити в рідному для неї краї. Вона навчила його української мови, і, коли він виріс, спорядила в далеку дорогу на батьківщину. «Доля однієї з таких потурчанок, українських полонянок-партіоток, — за переконанням О. М. Апанович, — і лягла в основу народної думи про Марусю Богуславку» [7, С. 65]. Дослідниця звернула увагу на ту обставину, що автори думи говорять про цю жінку з теплотою і симпатією і зовсім не дорікають Марусі за те, що вона «побусурманилась, потурчилась».

У розумінні Олени Апанович присутність жіночої складової в культурному просторі козацького Запорозжя проявлялась не лише в «чітко виписаних» сценаріях фронтової повсякденності (війни, повстання, збройні локальні конфлікти, захоплення бранців, полон і пов'язані з ним сценарії визволення полонеників), але й у вихованні воїнів-козаків, лікуванні їхніх тілесних і душевних ран, піднятті бойового духу. У цьому сегменті козацького життєустрою, як наголошувала дослідниця, жінки-матері, жінки-виховательки, жінки-ясновидиці та жінки-знахарки відігравали першорядні ролі [8, С. 54–58]. Представлені в науковому доробку О. Апанович сценарії фронтової повсякденності жінок козацького Запорозжя дають уявлення про складну картину жіночої історії, у якій в одних випадках жінки виступали енергійними, сильними особистостями, здатними виступити в похід, захистити себе, своїх дітей, матірність і рідний край від нападників, в інших — ставали покірними долі, «безпомічними дівами в біді і сльозах».

Переконливо виписаний дослідницею образ сильної, наділеної відвагою жінки-козачки, був новим для української соціокультурної традиції образом жінки-воїниці. Його особливістю стало значне розширення меж життєвого простору ординарної жінки, вихід за рамки традиційного трикутника «чоловік-дім-сім'я» і освоєння жінкою традиційно чоловічих ролей — воїна, лідера мікрогрупи, захисника рідної

домівки, сім'ї, краю, батьківщини і материзни від небезпеки. Олена Михайлівна Апанович однією з перших серед українських радянських істориків відійшла від романтично-патріархального дискурсу, закладеного працями А. Скальковського та Д. Яворницького і взялася до гендерної ревізії історії запорозького козацтва. Обстоюючи позиції М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, О. Левицького, дослідниця зуміла відновити започатковану цими істориками в середині XIX ст. традицію осмислення історії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя.

Перебування життя і діяльності жінок у центрі історичних студій дає, як бачимо, повнішу, місткішу картину минулого українського степового соціуму XVI — останньої чверті XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апанович О. Вишневецька Раїна / О. Апанович // Українська радянська енциклопедія. — Т. 2. — К. : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1960. — 575 с.
2. Апанович О. Роксолана / О. Апанович // Українська радянська енциклопедія — Т. 12. — К. : Головна редакція української радянської енциклопедії, 1963. — 576 с.
3. Мальви за порогами: [Інтерв'ю з О. М. Апанович] / Розмову вела К. Кіндрась // Радянська жінка. 1989. — № 12. — С. 10–11.
4. Мадонни землі козацької: [Інтерв'ю з О. М. Апанович] / Розмову вела Л. Шерпель // Я, ти, ми. — 1991. — № 7. — С. 4–5.
5. Апанович О. Маруся Богуславка — історична постать? О. Апанович // Наука і життя. — 1965. — № 3. — С. 11–13; № 4, — С. 28–31; № 6. — С. 14–15.
6. Апанович О., Компан О. Сучасниці дівчини з легенди / О. Апанович, О. Компан // Літературна Україна. — 1969. — 7 березня.
7. Апанович О. Маруся Богуславка — історична постать? / О. Апанович // Розповіді про запорізьких козаків / О. Апанович. — К. : Дніпро, 1991. — С. 25–68.
8. Апанович О. Роль жінки в козацькому вихованні / О. Апанович // Неопалима купина. — 1993. — № 1. — С. 54–58.
9. Кривоший О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжя. Військово-історичний аспект. / О. Кривоший // Мандрівець. — 2011. — № 5. — С. 20–28.
10. Кривоший О. П. «Сильна жінка» зі зброєю в українському історіографічному дискурсі XVI–XIX ст. / О. П. Кривоший // Київська старовина (далі КС). — 2012. — № 1 (403). — С. 16–34.